

Басай О. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Анотація. Для правильного розуміння вчення про принципи сучасного цивільного права досліджені витоки цієї категорії. Розглянуто розвиток наукової думки про принципи цивільного права в період Давньої Греції, Давнього Риму, Середньовіччя й епохи Відродження. Проаналізовані такі категорії римського приватного права, як справедливість і добросовісність.

Ключові слова: принцип, категорія, цивільне право, витоки, еволюція, справедливість, добросовісність.

Постановка проблеми. Теорія цивільного права завжди потребувала терміна «принцип». З його допомогою доктрина узагальнює напрацьоване, організовує емпіричний матеріал, емко і коротко означає те істотне, що має не локальний, а найбільш загальний характер [1, с. 122]. Досягненням цивілістичної науки є розробка поняття і змісту принципів цивільного права саме на галузевому рівні, уточнення формулювань, приведення у відповідність до вимог часу понятійного апарату.

Принципи права – виключно складне для розуміння явище. Упродовж тривалого часу вони викликали і продовжують викликати найгостріші дискусії: що є принципом права, як він впливає на формування позитивного права, як співвідноситься з правовою нормою і т. п. [2, с. 13].

Для правильного розуміння вчення про принципи сучасного цивільного права варто звернутися до витоків цієї категорії, адже потреба в узагальнених, засадничих правилах поведінки формувалася тисячоліттями. Внаслідок їх багатократного і довготривалого застосування ці правила склалися у вигляді звичаїв, що повторювалися від покоління до покоління і стали своєрідною принциповою основою (принципами) для появи права людей, набуваючи елементів нормативності, невідворотності покарання у разі їх порушення. Так зародилися у далекому минулому правові принципи, які своє первинне закріплення отримали у біблейських заповідях, що стали керівними положеннями (принципами) для людського суспільства і втілили в собі його засади [3, с. 230].

Дослідженню принципів права присвячували свої праці такі вчені, як І.А. Покровський, Г.Ф. Шершеневич, К.П. Победоносцев, Д.Й. Мейер, В.П. Грибанов, С.С. Алексєєв, О.С. Йоффе, О.О. Красавчиков, С.Н. Братусь, А.М. Колодій, О.Г. Комісарова, Н.П. Асланян, Г.В. Свердлик, О.А. Кузнєцова, А.В. Луць, Є.О. Харитонов, Р.Б. Шишка та ін. Проте у науці цивільного права немає комплексних досліджень, присвячених саме еволюційному розвитку цивільно-правових принципів, чим і зумовлена актуальність цього дослідження.

Метою статті є розгляд принципів цивільного права у світлі їх еволюційного процесу, що дозволяє показати, через які причини виникли й одержали законодавче визнання принципи цивільного права; під впливом яких чинників відбувалося їх

формування і розвиток; які цілі переслідував законодавець, висуваючи на передній план ті або інші принципи; яка роль відводилася принципам цивільного права в різні історичні періоди.

Вклад основного матеріалу дослідження. Принципи об'єктивно зумовлені характером суспільних відносин, на яких базується система права, вони формуються не довільно, а відповідно до об'єктивних закономірностей, які відображаються в їх змісті і складають їх суть [4, с. 47]. «Принцип» – це об'єктивна закономірність, притаманна будь-якому суспільно-політичному явищу, сформульована у вигляді певної ідеї, правила або засади [5, с. 89].

Термін «принцип» ототожнювався у філософів Стародавньої Греції з уявленнями про основу, початок, джерела, першопричину. Але почали формувати принципи цивільного права як правові категорії саме римські юристи.

Згадки про фундаментальні засади права можна зустріти в основних джерелах права у будь-яких правових системах. Проте найбільш ґрунтовно ці принципи були розроблені у римському праві. Саме слово «принцип» походить від латинського «*principium*», яке означає основні, найзагальніші вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [6, с. 25].

Значний вплив на розвиток цивілістичної думки в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, здійснило саме римське приватне право. Його джерела й, особливо, розробки римських юристів мають вважатися відправною точкою розвитку принципів цивільного права.

Історія еволюції римського права має унікальний характер. На його формування впливали і грецька філософія, і право інших народів. Римські юристи зробили суттєвий внесок у вивчення проблем теорії права, зокрема розробку основоположних понять, концепцій юриспруденції. Під впливом стоїцизму природне право для них уявлялося як ідеальне. Завдяки такому ідеальному підходу було створено абстрактну систему права, яка складалася із системи інститутів і принципів [7, с. 15].

Важливо зазначити, що розвідки стосовно засад приватного права провадилися на конкретних прикладах, життєвих казусах і зазвичай не мали характеру загальних розмірковувань. Сказане не означає, що теорія права виконувала другорядну роль, але теоретичні побудови були результатом довгого ланцюжка аналізу реальних (а пізніше – спеціально змодельованих) судових спорів [8, с. 67]. Та все ж варто наголосити на високому становищі римських юристів, чий тлумачення норм набули загальнообов'язкового характеру і стали своєрідним джерелом права, а консультативна практика та науково-практичні висновки безпосередньо вплинули на розвиток права. Тому принципи правової доктрини можна вважати принципами римського права [6, с. 25].

Значний внесок у розвиток наукової думки про принципи тогочасного приватного права зробив Марк Тулій Цицерон, причому його досягненнями ми керуємося й сьогодні. У своїй праці «Про закони» він обґрунтував теорію природного права та зазначав, що доволіно прийнятими законами протистоять закони природи. У цій роботі можна відзначити наявність такої категорії, як «справедливість». Цицерон повертається до поняття справедливості та її співвідношення з законністю. Пізніше ця категорія переростає в принцип справедливості. За Цицероном, перше завдання справедливості – нікому не завдавати шкоди, не користуватися спільною власністю як суспільною, а приватною – як своєю [9, с. 14].

Римські юристи, котрі бачили в справедливості онтологічну й аксіологічну основи права, вважали справедливість ідеєю, ідеалом права, а саме право – цілеспрямованим рухом до досягнення справедливості [10]. Саме це підкреслює вислів Ульпіана в I книзі у титулі I першої книги Дигест «Про справедливість і право». «Тому, хто вивчає право, необхідно насамперед довідатися, звідки походить слово «право» (jus). Право отримало свою назву від слова «справедливість» (justitio), бо «право є мистецтвом благого і справедливого (Iustestars boni et aequi)» [11, с. 27].

Паул зазначав: «У справах, особливо юридичних, треба пам'ятати про справедливість» (Д. 50.17.90). «Це бажано з міркувань справедливості, хоча право й не приписує» (Д. 39.3.2.5). Марцел наводить таке положення імператора Антоніна «Хоча й важко змінювати встановлений порядок, але там, де цього вимагає явна справедливість, необхідно надати допомогу» (Д. 4.1.7. пр) [8, с. 71].

Ідеї давньогрецької філософії щодо місця принципу справедливості та ідеї природного права кардинально вплинули на подальший розвиток приватного права. Саме завдяки їй римське приватне право змогло набути абстрактності, яка дозволяла регулювати цивільні правовідносини, що постійно розвивалися. У творах давньогрецьких авторів і в законодавчих актах часто зустрічаються посилання на справедливість, добру совість [12, с. 142].

У розробках римських правників періоду формування приватного права часто відображається така етична категорія, як «bona fides», куди слово «добрий» спочатку увійшло як прикметник. Ця категорія у процесі формування приватного права набула самостійності, існувала як цілісне поняття, приблизно тотожне нашому «добросовісність, совісність, сумлінність» [13, с. 132].

Отже, саме римські юристи вперше розробили чіткий механізм реалізації концепції добросовісності у цивільних правовідносинах, спрямували таким чином розвиток обороту від правил незручного та консервативного «суворого» права до нового, більш універсального стану, який відповідав динамічним інтересам учасників договірних правовідносин [13, с. 133].

У римських юристів можна зустріти і початки принципу неприпустимості позбавлення права власності. Так, основою вчення Цицерона про справедливість і несправедливість є уявлення про недоторканність власності, і тому найважливіший обов'язок полягає у додержанні й охороні цієї недоторканності. Такий висновок знаходить підтвердження і в аналізі промови Цицерона Цецину: «Яка користь буде від набутку без впевненості у тому, що збережеш його за правом власності, яка користь володіти маєтком без установленого прашурами права кордонів, права володіння?» [8, с. 62].

Платон у «Державі», конструюючи ідеальну справедливу державу, обґрунтовує принцип рівності чоловіка та жінки. Тут чітко виражений принцип рівності. Хоча О.В. Аксенова стверджує, що римське право за своєю суттю відкидає рівність всіх перед законом, оскільки право, застосовуючи рівну мірку до індивідів, що відрізняються один від одного і фізично, і розумово, й етично, порушувало, на думку римлян, справедливість, яка полягала в тому, що кращі повинні отримати краще, а гірші – гірше [10].

Та все ж навряд можна заперечити, що з плином часу принцип формальної рівності у сфері приватного права набув поширення насамперед завдяки розвитку торгівлі (але тільки для вільних осіб).

Економічні відносини у Давньому Римі вимагали втілення у правовій формі ідеї власності як основи економічного обороту, ідеї рівності в замкнутому колі обраних, якими були римські рабовласники, й ідеї свободи для них [14].

Принцип судового захисту цивільного права й інтересу сягає корінням Давнього Риму. Казуїстичність римського права ґрунтується на усвідомленні високої ролі судової влади. «Я маю позов» означає, що «я маю право», «jura novit curia» (суд знає право) – описують це відношення римські вислови. Законами XII таблиць було «заборонено жертвувати храмам ту річ, яка є предметом судового розгляду; інакше ми підлягаємо штрафові у розмірі подвійної вартості речі, але ніде не з'ясовано: повинен цей штраф сплачуватися державі чи тій особі, яка заявила домагання на цю річ». «Якщо викликають (кого-небудь) на суд, хай (викликаний) йде. Якщо (він) не йде, хай (той, хто викликав) підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його насильно» [15]. Ці дані підкреслюють високу роль судової влади в Давньому Римі.

Що стосується принципу свободи договору, то можна стверджувати, що він також бере свій початок із давніх часів. У римському праві існували договори суворого права і договори, засновані на добрій волі. У договорах суворого права існував культ буквального тексту договору. У договорах, заснованих на добрій волі, головну роль грало не формальне тлумачення договору, а його сенс. Тобто, тут бачимо принцип свободи договору. Але, як проголошує сентенція давньоримських юристів, «Legum servi esse debemus, ut liberi esse possimus» – «Потрібно підкорятися законам, щоб бути вільними (ми маємо бути рабами законів, щоб мати можливість бути вільними)» [16]. Відповідно, тогочасне уявлення про свободу договору багато в чому відповідає сучасному.

Але варто враховувати, що за рабовласницьких відносин творчість римських юристів не містила теоретичного узагальнення законодавства і практики. Вона мала суто казуїстичний характер, здійснюючись переважно у формі обговорення конкретних спорів, у зв'язку з якими пропонувалися відповідні рішення приватноправових питань. Водночас, як відомо, ще римськими юристами класичного періоду були вироблені спеціальні критерії (справедливості, природного права), які використовувалися не лише для тлумачення правових норм, але і дозволяли їм, посилаючись на вимоги справедливості та природного права, домагатися зміни позитивного законодавства і затвердження нових правил і форм регулювання відносин приватного обороту. Жодна гілка приватного права не залишалася поза межами критики під кутом зору цих критеріїв. Тому систему римського приватного права, що склалася, римські

юристи пізнішого періоду могли лише поліпшити, але не могли додати до неї вже нічого істотно нового. В одній зі складових частин Укладення Юстиніана – Інституціях – містилися витяги з творів відомих римських юристів, які призначалися як елементарний навчальний посібник для осіб, котрі вивчають право [17, с. 56].

Варто також враховувати, що римськими юристами принципи використовувалися не як самостійні регулюючі начала, а як відправні ідеї, якими вони керувалися у систематизації правових інститутів.

Особливої уваги з боку вчених принципи цивільного права отримали в середньовічній Європі.

На розвиток науки в середньовічній Європі значний вплив мала церква. В XI ст., не маючи вже необхідності змагатися з іншими світоглядом, маючи у Західній Європі не лише інтелектуальну, але й духовну і навіть політичну владу, церква почала сприяти вивченню інших культур і вчень. Цьому сприяло й те, що у духовенства, у зв'язку з економічним розквітом Європи, з'явилося більше часу для інтелектуальних вправ, матеріал для яких значно збільшився за обсягом (розширення контактів із Візантійською та ісламською цивілізаціями дало можливість ознайомлення зі стародавніми манускриптами, еллінськими творами тощо). Церква почала опікуватися освітою та просвітою, що традиційно вирізнялися широтою, глибиною та суврою дисципліною [8, с. 154].

За таких умов розвивалася наукова думка про принципи цивільного права у Середньовічній Європі. Вирішальними були погляди Фоми Аквінського (1225–1274), якого вважають найвидатнішим філософом-схоластом (і вчення якого стало законом для католицького світу після енцикліки папи Лева XIII у 1879 р.). Як і римські філософи та правники, він виходив із того, що право пов'язане зі справедливістю, а остання є постійним прагненням того, щоб кожен одержав належне йому [8, с. 155–156].

І.І. Царьков вважає, що церква так і не змогла викоринити антитеологічні вчення і результати її боротьби мали виключно тимчасовий характер, тож різноманітні судження про те, що середньовічна політико-правова думка була глибоко теологічною, правове знання було слугою теології і, відповідно, не має ніякої теоретичної та практичної цінності для сучасності, є лише «спадковими» помилками епохи Відродження та Нового часу. Багато сучасних авторів змінили свою думку з цього приводу і вважають, що середні віки були важливим формоутворюючим періодом у розвитку політичного устрою європейської спільноти, що саме у період середньовічного «правового ренесансу» (XII – XIII ст.) були сформовані правові поняття, які й досі використовуються у політико-правовому знанні, а теологія підказала середньовічним мислителям ідею універсального правопорядку [18, с. 191].

Початковий етап формування принципів цивільного права як правових категорій припадає на XII ст., коли почалося створення системи канонічного права.

Серед тогочасних юристів переважала думка, що фундаментальні правові принципи мають не тільки логічний аспект, будучи підпорядкованими розуму, але й моральний, будучи підпорядкованими совісті.

У період середньовіччя активно розвивається і вчення про принципи добросовісності та справедливості. По-перше, упродовж XI – XII ст. принцип добросовісності був історично

успадкованим практикою купців із римської концепції «доброї совісті». По-друге, юристи середньовіччя вважали, що поняття «добросовісність» і «справедливість» вимагають дотримання таких вимог: кожна сторона договору має дотримуватися свого слова; жодна зі сторін не повинна отримувати вигоду відносно іншої сторони шляхом обману або примусу; кожна сторона має дотримуватися зобов'язань, які визнає будь-яка чесна особа, навіть якщо ці зобов'язання не закріплені в договорі. І по-третє, на думку інших вчених, у період середньовіччя ідея втілення у праві принципів добросовісності та справедливості була також виражена за допомогою принципів моральності (*honestas*) і християнської справедливості (*aequitas cristiana*), котрі виконували в канонічному праві функцію, аналогічну тій, яку в римському праві відіграла *bona fides* [19, с. 19]. Водночас середньовічні мислителі намагалися узгодити справедливість з ідеєю перерозподілу надлишкового багатства, і Фома Аквінський навіть вважав, що людина у крайній нужді має право претендувати на чужу власність [9, с. 14].

А.В. Попова відзначила той цікавий факт, що середньовічні юристи, формуючи та застосовуючи положення про добросовісність залежно від конкретного виду спору, вважали, що добросовісність могла означати: тримати слово, попереджувати обман і хитрість, поважати зобов'язання. Між іншим, ними були сформовані і ті положення, які створили основу змісту сучасного принципу добросовісності. Добросовісність належить до вимог природного права. По-друге, принцип добросовісності стосується норм міжнародного права. По-третє, каркасом добросовісності виступає усвідомлення, що ніхто не повинен бути збагачений за чийсь рахунок [20, с. 2].

Н.Л. Бондаренко робить справедливий висновок, що систематизація канонічного права, розпочавшись у XII ст., базувалася на понятті й ідеях природного права. Природне право було зразком, який церква виставляла перед світською владою і відповідно до якого слід було створювати право самої церкви. Каноністи спробували пристосувати ідеальні норми природного права для вирішення конкретних правових ситуацій. Саме у цей історичний період ідеям природного права була надана форма правових принципів. Принципи законності, рівності, справедливості, свободи договору належали до природних, невідчужуваних прав людини. Це був другий етап становлення принципів цивільного права, етап створення цілісної системи принципів цивільного права. У цей період ідеям природного права була надана форма правових принципів, призначених для регулювання сфери приватних відносин [21, с. 27].

Наступний етап створення цілісної системи цивільно-правових принципів припадає на початок XVIII ст., коли через віки забуття були відроджені цінності природного права. Джерелом права була оголошена людина, котра володіє правами незмінними, невідчужуваними і неподільними. Найціннішими з цих прав уявлялися: непорушність приватної власності; рівність всіх перед законом; свобода (насамперед договорів); законність; справедливість. Саме ці принципи були покладені в основу всіх подальших значних кодифікацій цивільного права [21, с. 64].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що принципи цивільного права пройшли значний шлях розвитку, перш ніж закріпитися у національному законодавстві та в доктринальній літературі в сучасному вигляді. Ідеї давньогрецької філософії щодо місця принципу справедливості та ідеї природного права

кардинально вплинули на подальший розвиток приватного права. Римські юристи вперше розробили чіткий механізм реалізації концепції добросовісності у цивільних правовідносинах; у них же можна зустріти і початки принципу неприпустимості позбавлення права власності. Принцип судового захисту цивільного права й інтересу також сягає корінням Давнього Риму. Встановлено, що, хоч і опосередковано, римське право вже «знало» принципи судового захисту цивільного права й інтересу та рівності учасників цивільних відносин, свободи договору.

У період Середньовіччя активно розвивається вчення про принципи добросовісності та справедливості, а в епоху Відродження найціннішими були проголошені принципи непорушності приватної власності, рівності всіх перед законом, свободи (передусім договорів), законності; справедливості.

Звичайно, кожна епоха актуалізує принципові міркування про світ, а одна з причин цього – очевидне незадоволення колишніми управлінськими парадигмами й ідеологічними установками. Критика ж стереотипів минулого завжди переростає в напружений пошук нових універсалій [22, с. 121]. Правові дискусії і дослідження у сфері цивільного права пов'язані передусім із переоцінкою змісту та переліку принципів цивільного права.

Тому принципи необхідно розуміти відповідно до духу часу та типу держави, адже світогляд людей змінюється й еволюціонує з плином часу, тип його основи вкорінюється у свідомість людей залежно від типу суспільства.

Література:

- Комиссарова Е.Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства : дисс. ... док. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. 172 с.
- Костин В.В. Принципы осуществления и защиты права собственности : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 177 с.
- Акопян А. Юридическое (нормативное) и этическое (нравственное) понимание права. *Правоведение*. 2005. № 563. С. 220–231.
- Бондаренко Н.Л. Формирование принципов гражданского права: историко-правовые закономерности и факторы влияния. *Философия права*. 2007. № 1 (21). С. 45–50.
- Муніципальне право України : підручник / за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
- Фулей Т. Римське право як основа сучасних загальнолюдських принципів права. *Актуальні проблеми держави та права*. 2001. Вип. 13. С. 20–26.
- Бабич І.Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 20 с.
- Харитонов Е.О. Рецепція римського приватного права: теоретичний та історично-правовий аспект. Одеса : Мінпресінформ України, 1997. 283 с.
- Горбатенко В.П. Філософсько-правові детермінанти сучасного розуміння справедливості. *Правова держава*. 2009. № 14. С. 14–16.
- Аксенова В.О. Принципы римского права. *Вестник ТИС-БИ*. 2007. № 1. URL: <http://www.law.edu.ru/magazine/document.asp?magID=4&magNum=1&magYear=2007&articleID=1263556>.
- Дудченко В.В. До дослідження загальних принципів римського та мусульманського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 31. С. 26–29.
- Бабич І.Г. Принципи природного права в еволюції римського приватного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 31. С. 140–143.
- Павленко Д.Г. Принцип добросовісності у римському приватному праві та зобов'язальному праві України: порівняльно-правовий аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 8. С. 18–21.
- Димитриев М.А. К вопросу об основных идеях российского гражданского права. URL: <http://www.ibil.ru/index.php?type=review&area=1&p=articles&id=93>.
- Законы XII таблиц (Leges duodecim Tabularum). Таблица I. п. 1. URL: http://kulturoznanie.ru/?work=rome_law_tables.
- Забоев К.И. Принцип свободы договора в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. 227 с.
- Гражданское право современной России. Очерки теории : научное издание / под ред. Н.М. Коршунова. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. 592 с.
- Царьков И.И. О правовых принципах в средневековой юриспруденции. *Правоведение*. 2003. № 2 (247). С. 197–207.
- Павленко Д. Принцип добросовісності у договірному праві країн континентальної системи права. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 3. С. 19–22.
- Попова А.В. Понятие принципа добросовестности в обязательственном праве: европейские и российские подходы. *Юрист*. № 9. 2005. С. 2–9.
- Бондаренко Н.Л. Принципы гражданского права: эволюция и современность. *Политика и общество*. 2006. № 7–8. С. 63–71.
- Бойко А. Теория принципов уголовного права. *Уголовное право*. 2005. № 4. С. 121–124.

Басай О. В. К вопросу о развитии учения о принципах гражданского права

Аннотация. Для правильного понимания учения о принципах современного гражданского права исследованы истоки этой категории. Рассмотрено развитие научной мысли о принципах гражданского права в период Древней Греции, Древнего Рима, Средневековья и эпохи Возрождения. Проанализированы такие категории римского частного права, как справедливость и добросовестность.

Ключевые слова: принцип, категория, гражданское право, истоки, эволюция, справедливость, добросовестность.

Basai O. On the development of the doctrine of civil law principles

Summary. For a truthful understanding of the doctrine of the principles of modern civil law, the origins of this category are investigated. Development of scientific thought about the civil law principles in the period of Ancient Greece, Ancient Rome, the Middle Ages, and the Renaissance is considered. Such categories of Roman private law as justice and honesty are analysed.

Key words: principle, category, civil law, origins, evolution, justice, honesty.